

Pavel Mücke

MÍSTA PAMĚTI DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Svět vojáků československého
zahranického odboje

ORÁLNÍ HISTORIE A SOUDOBÉ DĚJINY

KAROLINUM

Místa paměti druhé světové války

Svět vojáků československého zahraničního odboje

Pavel Mücke

Recenzovali:

doc. PhDr. Jana Čechurová, Ph.D.

PhDr. Jan Gebhart, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Richard Stráberger

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Druhé vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Pavel Mücke, 2014

Tato kniha byla vydána s podporou programu FHS UK
v Praze „P20 sociální, kulturní a historické antropologie“.

Na vznik této publikace byla poskytnuta Institucionální podpora
na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace
(MŠMT - 2013).

ISBN 978-80-246-2926-1

ISBN 978-80-246-2927-8 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Poděkování	7
Úvod	10
1. O místech paměti československých vojáků	16
„Co by mohla válka přinést nám?“	16
Místa paměti a pamětní bádání	18
2. Stopy velkých událostí: „Mnichov“ a 15. březen 1939	23
3. O vlasti a domovu: „Slovo domov nám sládllo na jazyku...“	43
Obrazy předválečných vlastí a domovů	43
Opět „velké“ události	46
Rozhodnutí, loučení a „na cestě“	50
V „nevlastních“ zemích	57
Návraty	64
„Druhé“ domovy, vlasti a nové návraty	71
Jaký je domov a jaká je vlast	77
4. Prostředí každodennosti: přátelé a spolubojovníci	81
V předválečné republice	82
Cesty do zahraničí	85
Jednotky a kolektivy velké i malé	88
V boji a mimo něj	102
Za dráty táborů, za mřížemi věznic	109
Kolektiv a blízcí: znak odboje	119
5. „Ti nahoře“ I: obrazy velitelů a nadřízených	122
Vrcholky pyramidy	122

Blízcí... ..	123
... a vzdálení	131
Shrnutí: zvláštní vztah směrem „nahoru“	144
6. „Ti nahoře“ II: obrazy „nevojenských“ elit	147
Demokraté a ti druzí	147
Edvard Beneš	166
Shrnutí: rozporuplně vnímaná reprezentace	173
7. Proměnlivé obrazy I: Spojenci a „spojenci“	176
Obecné kontury sympatií a antipatií	177
Spojencům po boku	192
Civilní prostředí a jeho obyvatelé	201
8. Proměnlivé obrazy II: nepřátelé	213
Obecné rámce vzpomínek	213
Proti nepřátelům	221
... a opět civilní prostředí se svými obyvateli	230
„Dobří spojenci“ a „špatní nepřátelé“ ...?!	233
Závěr	237
Bibliografie	247
Summary	279
Rejstřík (místně-geografický)	281

PODĚKOVÁNÍ

I když je tato kniha individuálním autorským počinem, její vznik by nebyl možný bez přispění řady dalších osob. Chtěl bych proto v těchto řádcích vyjádřit velké a upřímné poděkování všem, kteří mě na cestě vzniku a posléze i na cestě vydávání této práce provázeli a podporovali. Jsou to např. mí pedagogové a vedoucí prací na fakultách a historických pracovištích, jimiž jsem v průběhu svých studií a posléze i zaměstnání prošel. Nejprve to byli v mých prvopočátcích historického vzdělávání vyučující z Filozofické fakulty Ostravské univerzity, především Milan Myška, Vlasta Čechová a Tomáš Pavlica, kteří mě započali zasvěcovat do tajů historického řemesla.

Dále bych chtěl poděkovat vědecko-pedagogickému sboru Katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – zvláštní poděkování patří především Miloši Traplovi, Karlu Podolskému, Radmile Švaříčkové Slabákové a Jiřímu Lachovi. Díky nim jsem si udržel zájem o novodobé dějiny, ale též nabyl zájem o teoretické a metodologické otázky studia dějin. Olomouci patří díky také za to, že se pro mne v dlouhodobější perspektivě stala životní křižovatkou v tom smyslu, že se mi zde podařilo poznat v rolích pedagogů Pavla Urbáška a Miroslava Vaňka, své budoucí kolegy, dlouholeté spolupracovníky, přátele a dá se říci, že i „učitele života“. Těmto páňům nejenže vděčím za své seznámení s rozličnými aspekty výzkumu prostřednictvím orální historie, ale také za podnícení zájmu o bádání nad epochou poválečnou, a posléze dokonce i nad dobou polistopadovou. Bez jejich přispění by se mi asi jen těžko dostalo té možnosti (a zároveň cti) věnovat se svému oboru na špičkové úrovni.

Mírku Vaňkovi bych chtěl poděkovat též za to, že se stal mým prvním (a doposud posledním) bezprostředním nadřízeným v zaměstnání, kam se každý den vracím velice rád a kde je mi práce zá-

roveň mým koníčkem. Jemu (a Radce Švaříčkové) pak patří velký dík za to, že mě jakožto člověku zpočátku dosti plachému se sklony k introvertnosti pomáhali v neustálém zdokonalování v komunikačních dovednostech a také v rozšiřování mezinárodních obzorů (např. studiím ve francouzském zahraničí či pracovními výjezdy napříč světem na zahraniční konference a přednášky) až do té míry, že se dnes cizojazyčná komunikace a „braní světa za bernou minci“ staly běžnou součástí mého každodenního života. Na tomto místě patří též poděkování řediteli Ústavu pro soudobé dějiny Oldřichu Tůmovi za jeho nenásilné a přitom velmi inspirující vedení a za vytvoření velmi liberálních a pro práci příznivých podmínek ve špičkové vědecké instituci mezinárodního renomé. Vedení Fakulty humanitních studií UK v Praze bych pak chtěl vedle podpory při vydání této práce poděkovat za velkou šanci, které se mi dostalo v podobě možnosti vyučovat a sám sebe učit při výchově nové generace českých historiček a historiků. Kolegyním a kolegům z Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (především Petře Schindler, Haně Vondrákové Bortlové, Lence Krátké a Jiřímu Hlaváčkovi) a také z Pracoviště orální historie Fakulty humanitních studií bych chtěl vyjádřit svůj dík za setrvalou podporu v našem každodenním stýkání a potýkání se slastmi a strastmi vědecko-pedagogického života České republiky, Evropy a světa jednadvacátého století. Má práce mě tolik baví snad i proto, že vedle pocitu z dobře odvedené práce s nimi zažívám také spoustu zábavy a legrace.

V neposlední řadě nemohu než vyjádřit svoje díky také akademickému sboru Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, který se stal mým mateřským pracovištěm v postgraduálním studiu. Za inspiraci a cenné podněty z našich neformálních debat děkuji především Milanu Hlaváčkovi, Zdeňku Benešovi a také nestoru českých historiků moderních dějin Robertu Kvačkovi. Hlavní porce díků patří školitelce Janě Čechurové, bez jejíž vstřícnosti a trpělivé péče bych asi jen těžko svůj doktorát úspěšně dokončil.

Má kniha by jen těžko mohla vzniknout především bez pomoci pracovníc a pracovníků Národního archivu a dále zaměstnanců Archivu Národního muzea. V neposlední řadě bych chtěl vřele poděkovat svým narátorům z Velké Británie a České republiky, stejně jako diskutantům z řad emigrantů do Francie, díky nimž bylo možné obohatit práci o bezprostředně sdělované vzpomínky a prožitky. Pracovníkům a spolupracovníkům Českého centra v Londýně, konkrétně paní Renatě Clark a slečně Lucii Helenka, patří velký dík a uznání za

perfektní organizaci mého výzkumného pobytu v lednu 2007 ve Velké Británii.

Za myšlenku vydat tuto knihu patří velký dík Ivanu Šedivému, za velmi cenná doporučení při úpravě první verze rukopisu bych chtěl moc poděkovat Zdeňkovi Maršálkovi a Ivetě Coufalové, dále patří díky reprezentantům nakladatelství Karolinum, především Petru Valovi a Milanu Šustovi za velkou podporu a pomoc při vydání této knihy v jednom z nejprestižnějších českých akademických nakladatelství. Můj vděk patří též lektorům této publikace Janě Čechurové a Janu Gebhartovi za jejich připomínky a snahu vylepšit celkové vyznění tohoto textu.

Úplně na závěr bych chtěl vyjádřit velký vděk svým rodičům, kteří mi při výběru mého profesního i životního směřování nechávali velkou volnost, dále patří dík širokému okruhu mých blízkých (především Pavlínce, Natálce a Kristýnce). Bez jejich tolerance, bez vytváření zázemí při své někdy časově dosti náročné práci, ale zároveň bez jejich inspirace bych mohl jen těžko dosáhnout toho, čeho jsem dosáhl. Kupříkladu toho, že jsem tento text dopsal. Snad nezůstane posledním.

V Praze dne 24. října 2013
Pavel Mücke

ÚVOD

Předmětem této práce je jeden z mnoha segmentů paměti druhé světové války v českých zemích, potažmo v někdejší Československu. Téma paměti druhé světové války a pohled na tuto problematiku z historického pohledu přináší mnohá úskalí, ale i velké výzvy a příležitosti, jak o tom svědčí i osud této práce. Toto téma bylo dosavadní českou historiografií, ale i společenskými a humanitními obory obecně prozatím zpracováváno spíše výjimečně, ačkoliv již existuje mnoho zahraničních ekvivalentů, vzniklých nejen na půdě zemí na západ od našich hranic, ale v i zemích bývalého východního bloku.¹ Kniha vychází z dlouholetého bádání nad analýzou a interpretací vzpomínkových prací vojáků, jež patří mezi velmi charakteristické projevy metamorfóz „obecné“ válečné paměti.

Cíl práce a vymezení tématu do značné míry ovlivnily i způsob a charakter výsledného psaní. Při svém bádání jsem se záměrně opíral o poměrně široké definice klíčových pojmů „životní příběh“ (elementárně pojatý jako způsob podání minulých prožitků jednotlivcem) a „vzpomínkové práce“ (jedna z forem podání tohoto příběhu). Pod pojem vzpomínkové práce jsem po zralé úvaze a na základě studia metodologické literatury z oblasti společenských a humanitních věd zahrnul například deníky, psané vzpomínky a memoáry ve vydané či

1 S ojedinělou analýzou vojenských kronik a deníků svého času přišla bývalá příslušnice čs. jednotek v SSSR a posléze pracovnice Vojenského historického ústavu v Praze Věra Tichá. Viz V. Tichá: *Vojenské kroniky*. Možnou inspiraci u příbuzného tématu lze nalézt ve velice komplexním zpracování od české historičky Mileny Lenderové, pojednávajícím o specifickém prameni „dlouhého“ devatenáctého století. Viz M. Lenderová: *A ptáš se, knížko má...* Z prostředí nám velice blízkého a z doby nedávno minulé pochází např. práce slovenské etnoložky Hany Hlôškové. Viz H. Hlôšková: *Individuálna a kolektívna historická pamäť (vybrané folkloristické aspekty)*.

rukopisné podobě, ale také díla krásné literatury (poezii i prózu), výstupy v médiích, vzpomínání pamětníků a také orálněhistorické rozhovory. Jejich společným jmenovatelem je to, že (spolu)autory těchto prací byly v drtivé většině osoby, které v období druhé světové války alespoň na nějaký čas (jako dobrovolníci či odvedenci) „oblékly uniformu“ československé armády v exilu: ať již na území Polska, Francie, Velké Británie, či Sovětského svazu.² Jedná se o poměrně širokou skupinu v řádu tisíců až desetitisíců lidí, v drtivé většině o skupinu mužů, kteří pocházeli ze zemí někdejšího Československa nebo zde měli své rodinné kořeny.

Jedním dechem je třeba dodat, že přes svou šíři je tento vzorek dosti zúžený a podchycuje analýzu paměti pouze vybrané skupiny vzpomínajících. Pokud bych měl charakterizovat „ideální typ“ vzpomínajícího z této podmnožiny, pak by se fakticky jednalo o česky mluvícího pamětníka, který se narodil zhruba mezi lety 1910 a 1920, vládl slovem a písmem, smýšlel pročeskoslovensky, respektive probenešovsky, a kterému se v průběhu války či po ní poštěstilo podat své pamětní svědectví, které se zachovalo do dnešních dnů. Na základě těchto podmínek zůstávají stranou takoví významní aktéři československého zahraničního odboje, jako byli například českoslovenští Němci nebo Židé, kteří se nepodřídili československému exilovému vedení, dále padlí či zemřelí, kteří z různých důvodů nepodali svá svědectví, a také ti, kteří by tak třeba učinili rádi, ale z objektivních důvodů toho sami nebyli schopni (např. nevládli dobře uměním slova).

Nepřízeň vnitropolitických, ale také mezinárodních poměrů ve druhé polovině čtyřicátých let způsobila takřka definitivní rozdělení už místy dosti odlišných větví pamětí a dějin zahraničního odboje na preferovaný *východní* a zatracovaný *západní*. Událo se tak z ideových a ideologických důvodů bez ohledu na to, že mnohé osudy a prožitky byly u mnoha vojáků obou táborů společné, určité procento zahraničních vojáků pak dokonce bojovalo na obou frontách.³ Právě snaha o srovnání a syntetizující analýzu těchto specifických prožitků

2 Ono „oblékli uniformu“ je uvedeno v uvozovkách zcela záměrně, neboť čs. vojáky se v některých zemích z časových důvodů zdaleka nepodařilo vojenský stejno-
kroj získat...

3 Podobné rysy *separování* dějinných osudů a prožitků z let druhé světové války v rovině pamětní i historické můžeme sledovat například u odboje domácího a zahraničního, případně pak v rovině *odboj – rezistence – kolaborace*, ačkoliv je z výzkumů zřejmé, že žádná přesně stanovená a znatelná linie mezi těmito formami zde nebyla a z různých ideologických důvodů byla utvářena spíše *ex post*.

zahraničního odboje a na něm závislých pamětních produktů v širokém kontextu a následná interpretace (na pomezí dějin paměti a každodennosti) doposud nepříliš frekventovaných, a přitom klíčových témat dějin zahraničního odboje, dějin československého vojenství, případně obecně československých novodobých a soudobých dějin, patří mezi cíle této monografické studie.

V jistém smyslu se jedná o dluh české historiografie vůči důležitému dějinnému tématu, které začalo být naplňováno velmi agilní a proreformní skupinou historiků v šedesátých letech, jejichž dílo však s nástupem normalizace nemohlo být dokončeno, ačkoliv na ně později navazovali někteří badatelé v zahraničí.⁴ Na tuto přetřženou nit bylo navázáno dalšími výzkumy po roce 1989, ale ani po více než dvaceti letech svobodného bádání nelze říci, že by toto téma bylo kompletně vyčerpáno.⁵ Toto dílo se soustřeďuje na analýzu a interpretaci vzpomínkových prací především z toho důvodu, že ty jsou naprosto klíčovým pramenem nejen pro poznání kvalitativní roviny dějin čs. odboje, ale i pro poznání dějin druhé světové války obecně. Jako metodologická opora je využito transformovaného konceptu tzv. míst paměti (původem od francouzského historika Pierra Nory), která představím v následující kapitole. Jak ukazují příklady od nás i ze zahraničí, s využitím dalších poznatků z jiných pramenů a sekundární literatury se může ve výsledku jednat o velmi plodné a produktivní spojení.⁶ Líčení individuálních životních příběhů v sobě v neposlední řadě skrývá velký *demytizující* potenciál, který jde naproti transformovaným vzpomínkám *heroizující* kolektivní paměti a leckdy také interpretacím takzvaných velkých dějin.⁷

4 Historiografická charakteristika tohoto proudu v rámci československé historiografie viz V. Sommer: *Angažované dějepiscevtví*, s. 376–404. Ze zmiňované zahraniční produkce je třeba na prvním místě zmínit dílo Ericha Kulky. Viz E. Kulka: *Židé v československé Svobodové armádě*; idem: *Židé v československém vojsku na Západě*.

5 Bibliografický výčet produkce na toto téma by vydal mnoho stran – pokud se týče české historiografie a autorů píšících na toto téma, pak mezi nejnovější profilové práce z oblasti „velkých“ politických a potažmo též vojenských dějin patří díla Jana Gebharta, Jana Němečka, Jana Kuklíka ml., Jaroslava Hrbka, Stanislava Kokošky a Víta Smetany, z oblasti dějin vojenských (a především leteckých) operací, jednotek a významných osobností pak práce Jiřího Rajlichy, Petra Hofmana a Zdenko Maršálka. V poslední době se v této oblasti začíná etablovat Ladislav Kudrna, jenž se svými pracemi snaží zasáhnout i do dějin vojenské každodennosti.

6 Ze zahraničních prací je možné jmenovat díla Richarda Holmese či Omera Bartova, z domácích pokusů například studie Ladislava Kudrny.

7 Příkladem může být uvedení dvoudílného televizního filmu *Silver A* (režie Jiří

Pokud bych měl rámcově charakterizovat využitě prameny, jedná se v první řadě o vzpomínkové práce československých vojáků, vydané v knižní podobě (v počtu zhruba sto deseti titulů), které od druhé světové války vyšly u nás i v zahraničí ve velkém množství. Dále se jedná o rukopisná vzpomínková díla, uchovaná v Národním archivu ČR v Praze na Chodovci, ve fondu Ústředního výboru Svazu bojovníků za svobodu (v počtu zhruba čtyřiceti titulů), o čtyři poměrně rozsáhlé životopisné rozhovory, uskutečněné metodou orální historie (uložené ve sbírce *Rozhovory na půdě Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*), žurnalistická interview a záznamy z chatových rozhovorů a z besed. Dále jsem využil některé další vzpomínky z pera „nevojáků“, edice a soupisy pramenů, tištěné dokumenty a prohlášení na stránkách periodik. Mezi důležité prameny patří také elektronické zdroje, dostupné v síti Internet, a také vybrané filmové tituly. Jak je zřejmé z předešlého výčtu, jedná se o korpus prameně základny poměrně široký, nicméně zdaleka nekompletní; pro splnění předsevzatých cílů práce byl však více než dostačující.

Odbornou literaturu domácí i zahraniční provenience jsem při výzkumu využil v široké paletě. Jak již bylo naznačeno výše, částečně jsem s ní zacházel jako s vlastním pramenem podrobeným analýze a využitým k interpretaci, v drtivé většině posloužila obvyklým způsobem k získání orientace v tématu, k jeho hlubšímu zakotvení a kontextualizaci. Jedná se např. o literaturu teoreticko-metodologickou (především anglofonní a frankofonní), jejímž prostřednictvím bude zmapován a uchopen koncept paměti, bez něhož lze historické bádání jen stěží posunout dále od zažitého popisného přístupu, stavějícího se ke vzpomínkovým pracím s nedůvěrou a leckdy i s despektem.⁸ Samozřejmě jsem využil široké škály článků, studií i monografické a přehledové produkce pro získání znalosti o době, „jaká byla“, a tím i pro získání nezbytného kontextu, do něhož by měly být začleněny samotné vzpomínkové práce. Zároveň se tím utváří interpretační

Strach) Českou televizí v roce 2007, který se po uvedení setkal s rozhořčenými protesty vedoucích představitelů Českého svazu bojovníků za svobodu a také ze strany některých historiků pro své údajně dehonestující zpracování tematiky druhého odboje. O diskusích blíže viz např. http://kultura.idnes.cz/filmvideo.aspx?c=A070601_105918_filmvideo_ob (citováno 10. 4. 2012); odpověď České televize viz <http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/press/?id=2413&strana=1=253&category=1> (citováno 10. 4. 2012).

8 Viz např. M. Hroch a kol.: *Úvod do studia dějepisu*. Zde zejména kapitola o práci s historickými prameny.

rámec, v němž se za pomoci dílčích okruhů z pomezí dějin paměti a každodennosti pojednává o poznacích načerpaných zejména ze vzpomínkových prací. To je z mého pohledu krok naprosto nezbytný, neboť se jedná o práci psanou z historického úhlu pohledu. V jistém směru odborná literatura také alespoň dílem nahradila další pramenový výzkum, který se mi již z nejrůznějších důvodů nepodařilo realizovat. Příslušný výčet literatury vzhledem k nesmírné objemnosti dosavadní odborné produkce o problematice války a paměti bohužel není úplný, neboť není v silách jednoho autora postihnout ji vlastním studiem v celé šíři. I přesto je ambicí této práce využít co největší počet relevantních titulů, především domácí provenience.

Vlastní struktura je odvozena z historického pojednání tématu s využitím konceptu tzv. míst paměti. Pro dějinnou interpretaci jsem vybral podle svého názoru sedm klíčových „míst“ či okruhů, které „zpod povrchu“ vzpomínkových prací vystupují nejzřetelněji a vzájemně se spolu (kromě dalších témat) doplňují a prolínají. V první řadě se jedná o stopy „velkých“ předválečných událostí (Mnichova 1938 a 15. března 1939), které se výrazně vepsaly do paměti vzpomínajících. Další okruh se zabývá dvěma klíčovými pojmy „teritoriálně-symbolického“ rázu, jež vstupovaly do mysli exulantů velmi často: vlastí a domovem. Exilovému okolí, přátelům a spolubojovníkům je věnováno třetí zastavení. Následující okruh se pozastavuje u vztahů k velitelům a k vlastnímu vedení čs. exilu. Dvě závěrečná místa paměti se věnují zdánlivě protikladným, pod úhlem hlubšího zkoumání však spíše proměnlivým tématům, tj. jednak obrazu vztahů k válečným Spojencům (a spojencům), jednak obrazu tehdejších nepřátel.

Na závěr bych chtěl dodat, že tato práce je sice výsledkem dlouhodobého bádání, koncepčního i formulačního promyšlení (a jistým způsobem badatelského „hledání“), rozhodně si však neklade nárok být definitivním zpracováním daného tématu a ani na to neaspiruje. Ba právě naopak, v průběhu jejího vzniku se stále více ukazovalo, že při takovémto typu (kvalitativního) výzkumu otázky s ubíhajícím časem spíše přibývají, než aby jich bylo méně. Rozhodně je však toto dílo jistým pokusem, jak zpracovat zdánlivě známé téma z československých novodobých a soudobých dějin jinou optikou, než tomu bylo doposud víceméně zvykem. Jak se ukazuje na příkladě nedávných mediálních debat, téma odboje (tentokrát třetího v pořadí) je stále aktuální a velmi živě diskutovaný problém. I proto by toto dílo mělo být malým příspěvkem do debaty a pokusem o přiblížení (a zlidštění) po léta „zatracovaného“, opomíjeného a místy naopak (pře)he-

roizovaného tématu.⁹ Zdali se jednalo o pokus zdařilý, či nikoli a zdali se podařilo posunout pomyslný obzor bádání alespoň o malý kousek dále, to nechť posoudí čtenář na základě následujících stran.

9 Základní kontury polemiky jsou zřejmé z následujících příspěvků: viz např. T. Zahradníček: *Tragický omyl třetího odboje* (MF Dnes, 28. července 2010). Viz <http://www.klaus.cz/clanky/2649> (citováno 20. 9. 2010). P. Zídek: *Životní omyl jedněch odbojářů* (LN, 4. srpna 2010). Viz http://www.lidovky.cz/zivotni-omyl-jednech-odbojaru-def-/ln_noviny.asp?c=A100804_000046_ln_noviny_sko&klic=238241&mes=100804_0 (citováno 21. 9. 2010). A. Drda: *Proč si vážit Milana Paumera* (LN, 2. srpna 2010). Viz http://www.lidovky.cz/proc-si-vazit-milana-paumera-dgp-/ln_noviny.asp?c=A100802_000049_ln_noviny_sko&klic=238209&mes=100802_0 (citováno 20. 9. 2010). R. Joch: *Odboj nebyl žádný tragický omyl* (MF Dnes, 30. července 2010). Viz <http://www.obcinst.cz/cs/Odboj-nebyl-zadny-tragicky-omyl-c1624/> (citováno 22. 9. 2010). A. B. Bartoš: *Tragický omyl druhého odboje?* Viz <http://abbartos.wordpress.com/2010/08/07/tragicky-omyl-druheho-odboje/> (citováno 22. 9. 2010).

1. O MÍSTECH PAMĚTI ČESKOSLOVENSKÝCH VOJÁKŮ

„CO BY MOHLA VÁLKA PŘINĚST NÁM?“¹⁰

Otázku v nadpisu si položil jeden z budoucích vojáků čs. zahraniční armády poté, co se dozvěděl, že 22. června 1941 Německo napadlo Sovětský svaz. Válečný konflikt, který se v té době stále více šířil světem, vstoupil do života mnoha lidí. A právě o některých aspektech onoho „vstupu“ budou pojednávat následující řádky.

Citát byl do podtitulku zvolen zcela záměrně, neboť v sobě skrývá několikery smysl a jistou dávkou metaforičnosti. Vyjadřuje pocity mnoha pamětníků, kteří si před začátkem druhé světové války nebo v jejím průběhu nebyli jisti tím, co přinese den následující, avšak ani se skončením válečného vření nepřestávala tato pohnutá kapitola lidské minulosti ovlivňovat jak celospolečenské dění, tak i individuální osudy. Žila svým „druhým životem“ a její důsledky v dobrém i špatném ovlivňovaly jednotlivce i širší kolektivy: menšiny i většiny, třídy i školy, bývalé vojáky i civilní obyvatele, příslušníky tříd i sociálních skupin, národy i etnika, vítěze i poražené. Válka se také vepsala do paměti mnoha lidí, kteří stáli blíže či dále od epicenter dění, a začalo se na ni – ať už v lepším, či horším – vzpomínat.¹¹

Mezi takovou skupinu „spolutvůrců paměti“, již spojoval dohromady válečný prožitek, patřili i vojáci čs. zahraniční armády a také oni se snažili uchovat své životní příběhy prostřednictvím nejrůzněj-

10 Viz J. Demčík: *Můj útěk do gulagu*, s. 31.

11 V moderní válce, zasahující do všech sfér „pozemského“ života, jak na frontu, tak i do zázemí, lze jen těžko soudit, kdo je blíže a kdo dále. A co teprve v dnešní době, ve válce „postmoderní“... O pojetí válek v různých epochách minulosti viz M. Howard: *Válka v evropské historii*, zejména s. 79–145.

ších forem vzpomínkových prací. Již v průběhu války, a hlavně po jejím skončení byli dotazováni svými blízkými i širší „veřejností“, co vlastně dělali, kde a zač bojovali a jak se jim po dobu války dařilo. Vzpomínání sloužilo jako informace a zároveň obhajoba před lidmi doma, v poválečném Československu. Jejich vzpomínky se prostřednictvím nejrůznějších cest a prostředků a včleňováním do rozličných kontextů stávaly součástí kolektivní paměti. Hledání „nových smyslů“ minulých dějů a událostí, reinterpretace a aktualizace vzpomínek, nutně doprovázené nerozlučným protipólem fenoménu paměti v podobě zapomnění (lidsky přirozeného, politicky motivovaného, či dokonce násilně vyžadovaného apod.), všechny tyto faktory vstupovaly do mnohovrstevnatého procesu „paměti-tvorby“.¹² Proto si mnozí z válečných aktérů opět mohli (a mohou) položit výše zmiňovanou otázku v poněkud jiném, retrospektivním kontextu, například v této podobě: „Co by mohla válka přinést nám...? Vždyť válka už je dávno pryč. Co bylo, to bylo... A navíc to už dnes nikoho nezajímá...“ Odtud tedy další význam výše zmiňované metafory. Ovšem existují i takoví, kteří se touto otázkou ptají opět v jiném smyslu jakožto zájemci o minulost československého zahraničního odboje, ať už jde o zájemce laické, či odborné: „Co by mohla válka přinést a přinášet nám...? Jak se s jejími pozůstatky a dědictvím vyrovnáme...?“

A právě tyto tři roviny – rovina dobová (či minulostní), v níž se doboví aktéři obracejí od minulé přítomnosti do budoucnosti; rovina „retrospektivně-pamětnická“, ve které se naopak titíž lidé ze současného pohledu pozastavují nad minulým děním; rovina „kolektivní“, ve které se „lidé zvenčí“ aktivně vyrovnávají s pamětními svědectvími – tvoří jeden ze základů v procesu fungování paměti v její individuální i kolektivní podobě a bude na ně brán významný zřetel i dále.

Větou „Co by mohla válka přinést nám...?“ jsem se jako badatel pokusil symbolicky zamyslet nad epochou soudobých dějin. Vydal jsem se blíže směrem k „bádání o době, jaká tenkrát byla“, přičemž těžiště zůstalo v období druhé světové války s nezbytnými přesahy do časů předešlých i následujících. Pokusil jsem se nalézt takové východisko, které vytěží přednosti analyzovaných prací a alespoň dílem posune současný stav historického bádání směrem „kupředu“, jakkoliv se to v éře postmoderního relativismu může zdát iluzorní... Vzhledem

12 O různých druzích zapomnění viz P. Ricoeur: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, s. 536–589. O formách a procesech tvorby paměti druhé světové války u nás viz P. Mücke: *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích*.

k mé současné badatelské specializaci v oblasti orální historie se jako osvědčená a zároveň velmi inspirativní nabízela kvalitativní analýza a pokus o interpretaci v podobě studie na pomezí dějin paměti, mentalit a každodennosti.¹³ Cílem této kapitoly je proto postížení některých částí, *obrysů* či *kontur* paměti vojáků československé zahraniční armády jakožto *míst paměti*.

MÍSTA PAMĚTI A PAMĚTNÍ BĀDÁNÍ

Termín „místa paměti“ pochází z dnes již legendární práce *Les Lieux de mémoire*,¹⁴ jejímž duchovním otcem a editorem je francouzský historik Pierre Nora (* 1931). Dnes již emeritní profesor na École pratique des hautes études, Mekce francouzského společenskovědního bádání, a svého času editor nakladatelství Gallimard a magazínu *Le Débat* zorganizoval v roce 1979 na půdě této slovné instituce seminář o kolektivní paměti, na jehož základě vznikl výše zmiňovaný několikasvazkový sborník.¹⁵ Toto *opus magnum*, do kterého přispělo přes 45 předních historiků a historiček země galského kohouta a jež bylo později částečně přeloženo i do dalších jazyků, je přelomovým dílem především proto, že se snaží postihnout místa hmotného či symbolického rázu, která jsou úzce spojena s francouzskou národní identitou: jsou to opatství St. Denis, archivy, trikolora, Panteon, oblast Vendée, Bastilla, Marianne, Eiffelova věž, zeď Komunardů, Jana z Arku, pro „lid“ určená syntéza dějin „Malý Lavisse“, Verdun, Tour de France, vztah komunistů a gaullistů, Paříže a provincií, Francouzů a cizinců apod. Tato místa zde nejsou popisována ve stylu, „jaká vlastně byla a jsou“, ale spíše tak, jak byla vnímána v průběhu staletí směrem k současnosti a jakou roli hrála v utváření kolektivní identity (především francouzského národa). Nora při svém psaní, jakožto badatel náležející ke třetí generaci proslulé školy Annales (spolu s Jacquesem Le Goffem, Jeanem Delumeauem nebo Georgesem Dubym aj.), vychází z díla britské historičky Frances Yatesové (1899–1981) a především z díla francouzského sociologa Maurice Halbwachse (1877–1945). V úvodech a závěrech

13 Blíže o metodologických základech kvalitativního výzkumu a interpretace viz např. M. Vaněk: *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*, s. 95–159; J. Hendl: *Kvalitativní výzkum*; M. Vaněk – P. Mücke: *Třetí strana trojúhelníku*.

14 Viz P. Nora (ed.): *Les Lieux de mémoire*.

15 Viz P. H. Hutton: *History as an Art of Memory*, s. 147–148.

k jednotlivým svazkům Nora postupně představil a shrnul své teoretické úvahy o tom, co jsou to dějiny a paměť, jaké procesy a mechanismy vůbec ovlivňují utváření kolektivní identity a vědomí.¹⁶ Mezi snad vůbec nejznámější výroky patří jeho vymezení vztahu panujícího mezi dějinami a pamětí: „Paměť je život, který vždy nesou skupiny živých, a právě proto je v neustálém vývoji, otevřena dialektice vzpomínky a zapomnění, nevědomá ohledně svých postupných deformací, vydána každému užítí a zneužití, schopna dlouhých období skrytosti a náhlých znovuoživení. Historie je vždy problematickou a neúplnou rekonstrukcí toho, co už není. Paměť je fenoménem vždy aktuálním, poutem prožívaným ve věčné přítomnosti; historie je zobrazením minulosti.“¹⁷

Někteří recenzenti sice této netradiční a ojedinělé syntéze francouzských dějin vytýkají jednak jistou dávku nostalgie nad pozvolným rozpadem tradičních struktur a hodnot „starého“ moderního světa (např. mizení venkova, exodus lidí do měst nebo závratně rychlý technologický pokrok), jednak příliš eurocentrický a ne zcela politicky korektní pohled na dějiny a paměť (v podobě opomíjení dějin žen nebo mlčenlivého přecházení okolo „neevropských“ menšin usazených ve Francii), i s odstupem několika desetiletí se však jedná o velmi inspirativní dílo. Autorský kolektiv vedený Pierrem Norou svým širokým pojetím významu slova *paměť* a posunem do zorného pole historiků (a s nimi spřízněných badatelů) významnou měrou ovlivnil výzkum na tomto poli na několik následných dekád.¹⁸

Provést charakteristiku pamětního bádání by přesahovalo rámeček celé této studie, proto zůstanu u konstatování, že se jedná o jeden z nejdynamičtějších směrů společenskovedního a humanitního bádání, které každoročně zásobuje police knihoven stovkami titulů.¹⁹ Jak ze zřejmé ze sledování historické produkce posledních

16 Nejznámější Norovou statí je úvod k 1. svazku „Míst“, nazvaný *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. Viz P. Nora (ed.): *Les Lieux de mémoire* I, s. 23–43. Vlivnou se pak stala zejména díky přeložení do angličtiny; idem: *Between History and Memory*. V češtině tato stať vyšla díky péči francouzského CeFRéS, sídlícího v Praze; idem: *Mezi pamětí a historií*.

17 *Ibidem*, s. 9.

18 Kritiky se mu dostalo především od historiků a historiček působících ve Spojených státech. Viz např. H.-T. Ho Tai: *Remembered Realms*.

19 Stručně shrnutí pamětního bádání a základní bibliografické údaje poskytuje studie amerických sociologů Jeffreyho Olicka a Joyce Robbinsové. Viz J. K. Olick – J. Robbins: *Social Memory Studies*. Z francouzské proveniencí např. L. Douzou: *Éléments de bibliographie*.

dvou desetiletí, v českých končinách s posunem letitých paradigmat rok od roku stále více zdomácňují nové metodologické směry a inovace, před rokem 1989 u nás po dlouhá léta známé pouze ze zahraničí. Jedná se například o historickou a sociální antropologii, genderová či teritoriální studia, orální historii, historickou sociologii, psychohistorii nebo zmiňovaná studia pamětní. Co se týče českého zkoumání paměti na poli historie za posledních patnáct let, po letném pohledu dojdeme k závěru, že původně neradostná situace se začíná vyvíjet k lepšímu. Po počátečních rozpacích, zapříčiněných i horečným zaplňováním „bílých míst“ historickými díly zpracovanými vžitou pozitivistickou metodologií následuje vydávání průkopnických domácích monografií,²⁰ sledování zahraniční produkce a informování prostřednictvím recenzí a zpráv, překlady klíčových zahraničních prací²¹ a posléze také zajímavé dílčí studie a teoretizující úvahy.²² Pamětní diskurz se v našich končinách stává stále oblíbenějším. Nicméně jak se zdá, čas pro sepsání české obdoby *Míst paměti* v „celonárodním“ duchu a měřítku ještě nenastal. Přitom témata, která by tato syntéza obsahovala, by byla více než podnětná k zamyšlení: Pražský hrad, Karlštejn, hora Říp, Přemyslovci, pivo, česká sportovní zdatnost aneb kopaná, dále hokej a jiné sporty, Češi a „Nečeši“, *Babička*, Karel IV., Lipany, Bílá hora, spolky, Velká pardubická, Mnichov, Velehrad, Rukopisy, humor, komunisté versus „nekomunisté“, odboj versus kolaborace, Keltové versus Slované, Praha a „venkov“, Moravané, chaty a chalupy, osudové osmičky, Češi a svět, *Kde domov můj* apod.

V předešlém textu jsem již naznačil svůj záměr sepsat práci na pomezí dějin paměti, mentalit a každodennosti vojáků čs. zahraniční armády z doby druhé světové války za pomoci konceptu míst. Pokud si tento pojem od francouzského tvůrce vypůjčíme a v poněkud trans-

20 Jedná se např. o práce Jiřího Raka, Zdeňka Hojdy a Jiřího Pokorného. Viz J. Rak: *Bývalí Čechové*; Z. Hojda – J. Pokorný: *Pomníky a zapomněnky*.

21 Na prvním místě jmenujme překladovou produkci vybraných statí z frankofonní provenience pražského CeFReS, dále J. Assmann: *Kultura a paměť* a J. Le Goff: *Paměť a dějiny*.

22 Za všechny jmenujme studie a zamyšlení Jana Křena, Dušana Třeštíka, Miloše Havelky, Jiřího Štaifa, Doubravky Olšákové, Françoise Mayerové a Zdeňka Vašíčka a konečně Radmily Švaříčkové Slabákové. Viz J. Křen: *Česká a německá historická paměť – vědecký a dnešek*; D. Třeštík: *O dějinách a paměti*; M. Havelka: *Paměť a dějiny, soužití a vyhnání*; J. Štaif: *Smrt a druhý život Františka Palackého*; D. Olšáková: *K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“*; F. Mayerová – Z. Vašíček: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*; R. Švaříčková Slabáková: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí*.